

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ**

На правах рукопису

**РОЗОВА Тамара Вікторівна
УТОПІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН**

09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ — 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі філософської антропології Інституту філософії Національної академії наук України.

Науковий консультант — академік Національної академії наук України, доктор філософських наук, професор ШИНКАРУК Володимир Іларіонович

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор, ГОЛОВКО Борис Андрійович;
доктор філософських наук, професор, МОКЛЯК Микола Миколайович;
доктор філософських наук, професор, ЯРОШОВЕЦЬ Володимир Іванович

Провідна організація: Центр гуманітарної освіти НАН України

Захист відбудеться “ 20 ” червня 1997 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради Д 01.25.06 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) філософських наук в Інституті філософії НАН України. 252001, м.Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту філософії НАН України (252001, Київ, вул.Трьохсвятительська, 4).

Автореферат розіслано “20” травня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ситниченко Л.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське суспільство переживає один з найскладніших етапів свого становлення. Не дивно, що в переломний момент суспільного розвитку дискутується питання про цивілізаційну належність України, відповідь на яке багато в чому визначить як модель соціально-економічного розвитку, так і майбутню геополітичну орієнтацію держави. У зв'язку з цим актуалізуються прогностичні можливості соціальної філософії, виявлення на теоретичному рівні різних форм освоєння майбутнього.

Сутнісні цивілізаційні відмінності, ґрунтовані на архетипах соціальної психології, специфіці ментальності, особливостях історико-культурного, економічного розвитку різних народів, приводили до тих чи тих форм освоєння майбутнього. У недалекому минулому прогностична функція була зведена до інтерпретації єдиного можливого безальтернативного варіанту майбутнього — комунізму. Спроба втілити на практиці одну з утопій — комуністичну — призвела до того, що у свідомості наших співвітчизників освоєння майбутнього стало асоціюватися з комуністичною ідеєю. Ми стикаємося з парадоксальною ситуацією: в недалекому минулому офіційна ідеологія розглядала утопію як дещо вже переборене “науковим” світоглядом, в теперішньому вона відторгається як така, що спростована ходом суспільного розвитку, як шлях, що веде до тоталітаризму та відсутності свободи.

Зневажливе ставлення до утопії, яка “не досягає” до марксизму, стало нормою. Нещодавно, відмовляючися від утопії, офіційна ідеологія фактично ввела заперечення на утопічну літературу, навіть на наукову фантастику, яка після перерви в кілька десятиріч почала видаватися лише наприкінці 50-х років. Саме метод соці-

алістичного реалізму, що домінував у радянській літературі, заперечував утопію. Соціальний ідеал не повинен був асоціюватися з “ідеальними островами”, його слід було шукати і знаходити в соціалістичній дійсності. З цієї ж причини впродовж тривалого часу не видавалися у нас твори утопічної літератури закордонних письменників, філософські та соціологічні праці з цієї проблематики.

Сучасна вимога повернутися від утопії до здорового глузду, перебороти утопію і жити за науково виваженими теоріями практично не дає можливості вийти з кола розуміння майбутнього, сформованого ще за доби Модерну. Цей заклик вже звучав у ХІХ сторіччі, коли соціалізм розвивався “від утопії до науки”.

Слід підкреслити, що методологічна настанова, яка постулює всемогутність науки, онтологізує ідеальні “істинні” об’єкти науки, інакше кажучи, ототожнює наукові моделі з реальністю? Спроба нав’язати реальному об’єктові властивості ідеальних моделей та ототожнювати несуперечливість абстрактних теорій з несуперечливістю реальних об’єктів призводить до втілення утопій на практиці. Сьогодні ще жива раціоналістична ілюзія, яка ґрунтується на тому, що науці все підвладне, отже, можливо втілити в життя той чи той суспільний проект. Але оскільки капіталізм сьогодні намагаються будувати як антисоціалізм, у суспільній свідомості знову починає превалювати месіанська віра у безальтернативність об’єктивного шляху історичного розвитку. Онтологізація ідеальних моделей в нашій нещодавній історії призвела до морального максималізму та більшовицького месіанства. Благі помисли, що ними, як відомо, вторований шлях у пекло, породили гігантську фантасмагорію реального життя.

Для раціоналістичного світогляду доби Модерну була характер-

ною впевненість в тому, що світ розвивається на розумних засадах, найкращу з яких може знайти тільки наукова істина, що раціональне мислення, яке відшукує єдино вірну істину, легітимізує соціальний розвиток, що тільки орієнтація на наукове знання забезпечує прогрес суспільства, встановлюючи нормативні зразки його розвитку. Фетишизація рацію, пов'язана з упевненістю, що реальність може бути перекроєна у бажаному напрямку, відповідно до ідеального проекту, відкрила шлях утіленню утопії на практиці. Ця психологічна настанова продовжує “працювати” і сьогодні — з тією лише різницею, що пропонується створити нові наукові теорії, інші ідеальні моделі суспільного устрою та “запустити” їх у практику. Але соціальна філософія не може претендувати на всезнання, їй належить роль звільнення від догм, непохитних істин і стереотипів мислення. Розуміння її сенсу — в осмисленні процесів, які відбуваються в суспільстві. У зв'язку з цим досить актуальним є завдання вивчення різних способів освоєння майбутнього соціального устрою, зокрема утопії. Чи правомірне негативне ставлення до неї або надмірно оптимістичне чекання на нову утопію, пов'язану з новою моделлю суспільного устрою. В цьому контексті актуальним і обґрунтованим є бажання теоретично розібратися у функціюванні різних способів освоєння майбутнього для осмислення шляхів розбудови незалежної України.

Міра дослідженості тематики дисертації. Проблематика дослідження формувалася виходячи з трьох моментів. Перший з них був пов'язаний з визначенням об'єкта дослідження. На жаль, сьогодні у вітчизняній науковій літературі відсутнє чітке концептуальне визначення утопії як соціокультурного феномена. Це не дивно, оскільки традиційно у марксистській соціальній філософії

утопія розглядалася у рамках утопічного соціалізму (праці М.А.Авдієвої, М.А.Барга, В.П.Волгіна, А.І.Володіна, Н.І.Застенкера та ін.) або переважно як критика буржуазних утопічних концепцій (праці Е.Я.Баталова, В.А.Чалікової).

Однією з головних причин, через яку утопія не розглядалася як феномен культури, було домінування марксистської соціально-філософської концепції, згідно з якою утопію було заведено розглядати тільки як донаукову форму свідомості, що передувала науковому соціалізмові та була ним переборена (праці В.А.Дунаєвського, Г.С.Кучеренка, А.І.Клібанова, Т.А.Пчелінцевої, А.М.Ушкова). Однобічне вивчення утопії тільки як донаукової форми соціалізму закривало можливості її вивчення в контексті культури, не дозволяло осмислювати утопічні тексти як форми освоєння майбутнього, альтернативні комуністичній ідеї. У вітчизняній соціально-філософській та соціологічній літературі не були виявлені витоки утопії в духовній культурі, часто-густо останню ототожнювали з усіма попередніми способами освоєння майбутнього у світоглядній свідомості.

Другий момент стосується вивчення утопії у світоглядному аспекті та певною мірою пов'язаний з предметом наукового дослідження. Незважаючи на глибоку наукову розробку світоглядної свідомості, яка була проведена відомими представниками київської філософської школи (дослідження В.П.Іванова, П.В.Копніна, С.Б.Кримського, М.В.Поповича, В.Г.Табачковського, В.І.Шинкарука), в них не ставилася мета спеціального вивчення утопії в межах світоглядної свідомості, її аналізу порівняно з іншими формами освоєння майбутнього в духовній культурі. Проте вивчення проблем світоглядної свідомості, духовно-практичного освоєння світу, виявлення широкого спектра компонен-

тів духовного світу людини, аналіз ідеалів, норм та інших регулятивних компонентів діяльності, які особливо інтенсивно проводилися впродовж кількох останніх десятиріч у вітчизняній філософській науці, відкрили можливість осмислення утопії як соціокультурного феномена.

Третій момент полягає в тому, що, ґрунтуючися на різноманітному фактологічному матеріалі, феномен утопії досліджується в історико-філософському плані. В такому аспекті утопія ще не розглядалася у вітчизняній філософській літературі, оскільки, як уже підкреслювалося, згідно з існуючою впродовж тривалого часу концепцією, вона аналізувалася виключно в рамках утопічного соціалізму, чому були присвячені багаточисельні випуски “Історії соціалістичних вчень”. Цікавий матеріал для дослідження утопії як явища культури дають твори, де розглядається релігійний світогляд і історія релігійної думки та християнської церкви (праці М.Бердяєва, С.Булгакова, Г.Флоровського, С.Франка, Л.Шестова).

Виявлення міри розробленості проблеми, аналіз попередніх праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, існування великого масиву необробленого емпіричного матеріалу, який залишився поза соціально-філософським осмисленням, визначили об’єкт і предмет дослідження.

Об’єкт наукового аналізу дисертаційної роботи — феномен утопії, який розглядається в соціокультурному аспекті. Утопія аналізується як один із способів освоєння майбутнього, що виник на певному етапі історико-культурного розвитку. Для виявлення сутнісних характеристик феномена утопії вона зіставляється з формами освоєння майбутнього, які домінували в європейській культурі в різні історичні епохи.

Предметом дисертаційного дослідження є механізм функціо-

вання утопії як форми освоєння майбутнього в світоглядній свідомості. При цьому особлива увага приділяється трансцендентності та інтенційності світоглядної свідомості, які сприяли народженню феномена утопії серед різноманітних способів освоєння майбутнього. Аналізується тенденція трансформації світоглядної парадигми за умов сучасного суспільства.

Мета та завдання дисертаційного дослідження. У зв'язку з вищевказаною актуальністю та мірою наукової розробки проблеми, мета дисертаційної роботи — дослідити та теоретично усвідомити утопію як соціокультурний феномен. Окреслена мета пов'язана передусім з необхідністю концептуального переосмислення утопії і виробленням на цій підставі уявлення про неї не як про певну фазу розвитку соціалістичної ідеї, а як про один із способів освоєння майбутнього. Мета роботи диктує необхідність її конкретизації в таких дослідницьких завданнях:

- розробити методологію дослідження утопії як моделі майбутнього соціального устрою;
- репрезентувати утопію як спосіб освоєння майбутнього в духовній культурі;
- проаналізувати трансцендентність і інтенцію на майбутнє світоглядної свідомості як умови формування різноманітних способів освоєння майбутнього: від циклічних міфів про вічне повернення до антиутопії ХХ сторіччя;
- провести порівняльний аналіз способів розуміння майбутнього в соціальній філософії;
- розкрити фактичну наповненість в контексті духовної культури апокаліптики, християнської есхатології та хіліазму, міленаризму доби Реформації, утопії як способів інтерпретації майбутнього;

— обґрунтувати можливість функціонування утопії як способу освоєння майбутнього в хронологічних рамках доби Модерну.

Теоретико-методологічні засади та джерела дослідження. Дисертаційне дослідження ініційоване вичерпаністю марксистської парадигми соціальної філософії. Це, на думку автора, пов'язане не просто з крахом марксизму, а насамперед з певною вичерпаністю наукових методологій і парадигм ХІХ сторіччя.

В історико-філософському плані концепція утопії розвивалася марксизмом, герменевтикою, соціологією Франкфуртської школи та іншими філософськими напрямками. Автор не намагається ідентифікувати своє дослідження з якоюсь із вказаних течій, вважаючи, що така ідентифікація неможлива в сучасній соціальній філософії, оскільки загальна частка більшості філософських напрямків пов'язана з асиміляцією їх один з одним, із синтезом модерністських і постмодерністських елементів і побудов, що відповідає соціальному досвіду кінця ХХ сторіччя.

Дисертаційне дослідження вимагало водночас соціально-філософського, гносеологічного та культурно-антропологічного аналізу форм освоєння майбутнього, тому в ньому використані, зокрема, філософсько-культурологічний та історико-хронологічний методи аналізу фактичного матеріалу.

Теоретичною основою дисертації є ті напрямки історії філософської думки, які наголошують увагу на світоглядній свідомості, на способах духовного освоєння майбутнього. Історико-філософським ґрунтом дослідження стали твори європейських філософів ХХ сторіччя (К.Мангейма, Е.Блоха, К.Ясперса, М.Хайдеггера, П.Рікера, Г.Маркузе, Ю.Хабермаса), праці, створені в межах російської релігійно-філософської традиції початку сторіччя (М.Бердяєва, С.Булгакова, Г.Флоровського, С.Франка, Л.Шесто-

ва), дослідження сучасної української філософії, яка розробляє світоглядно-гуманістичну проблематику та питання філософії культури (Є.Бистрицького, В.Іванова, С.Кримського, В.Мазепи, В.Табачковського, М.Тарасенка, В.Шинкарука та ін.).

Джерелознавчою базою дослідження є найбільш репрезентативні для утопічного мислення тексти мислителів доби Нового часу (Т.Мора, Т.Кампанелли, Ф.Бекона, Д.Дідро, А.Сен-Симона, Ш.Фур'є), художньо-літературні тексти антиутопій ХХ сторіччя (Є.Зам'ятіна, О.Хакслі, Дж.Орвелла, К.Воннегута, А.Платонова).

Наукова новизна дослідження. На базі теоретичного аналізу світоглядних підвалин культури створена цілісна соціально-філософська концепція, яка репрезентує утопію як соціокультурний феномен та аналізує специфіку механізму різноманітних способів освоєння майбутнього. Запропонована концепція відкриває нові перспективи поглибленого аналізу специфіки розуміння майбутнього соціального устрою з позицій нових методологічних підходів.

У зв'язку з цим головні результати дисертаційного дослідження, що мають наукову новизну та виносяться на захист, є такими:

— запропоновано новий світоглядний підхід до вивчення сутності та особливостей утопії як феномена культури. В межах цього підходу розроблена оригінальна методологія, яка дозволяє в цілісному вигляді розглядати соціокультурний феномен утопії як один із способів освоєння майбутнього соціального розвитку, що не є альтернативним науці, а в кінцевому підсумку виходить з неї;

— узагальнено ключові вихідні положення, які зумовлювали зміни в світоглядній парадигмі європейської культури, пов'язані з різними історичними етапами розвитку суспільства;

— сформульовано онтологічну гіпотезу світоглядних підвалин культури, яка розглядається в дисертаційному дослідженні як взаємодія трансцендентності та інтенційності свідомості, що дозволяє формуватися різними способами освоєння майбутнього;

— проведено порівняльний аналіз способів розуміння майбутнього в соціальній філософії та доведено існування нерозривного зв'язку між різними формами освоєння майбутнього в європейській історії: циклічними міфами, апокаліптикою, християнською есхатологією та хіліазмом, утопією як секуляризованою релігійною ідеєю доби Нового часу;

— розкрито фактичну наповненість у контексті духовної культури історично минутих способів інтерпретації майбутнього: від апокаліптики до утопії;

— зроблено характеристику утопії як феномена європейської культури, пов'язаного з християнським релігійним символом Царства Божого, в якому міститься фундаментальна проблема тлумачення майбутнього як сенсу існування. За доби Модерна цей символ зазнав секуляризації, трансформувавшись в такий соціокультурний феномен, як “наукова” утопія, що передбачала домогтися в історичній перспективі трансісторичної мети “свободи”, “рівності”, “братерства”, “царства розуму”, “комунізму” тощо;

— детально розкрито та проаналізовано ті аспекти європейської цивілізації, які породили утопічну свідомість і сприяли її розвитку, який базувався, зокрема, на сакралізації історії, а не космосу, що сформувало діяльнісний характер цієї цивілізації, спрямований на вдосконалення буття;

— розглянуто інтенційний характер надії. Проаналізовано та підкреслено, що оптимістична доба Модерну психологічно ґрунтувалася на надії, з інтенційністю якої пов'язана спрямованість на

майбутнє та прогрес, що призвело в свою чергу до появи утопії; — на підставі проведеного дослідження доведено, що втілення утопії в соціальну практику стало можливим завдяки таким явищам науки, як проект та експеримент, які, взаємодоповнюючи один одного, склали суть новоевропейської науки, зробивши її дослідженням;

— розроблено перспективне, на думку дисертанта, поняття утопії як світоглядного феномена доби Модерну; якісторично минушої форми освоєння майбутнього. Утопії відтворювали раціоналістично вивірені картини суспільства, в якому немає протиріч, притаманних реальному соціумові. Останні в утопії знімаються завдяки ідеальному устрою соціальних відносин. Соціальна утопія є мисленна спроба домогтися кінцевого державного устрою, користуючися іншою термінологією — побудувати “Град Божий” в межах історії;

— обгрунтовано розуміння утопії як універсальної культурної форми, як онтологічного феномена, втіленого в європейській історії та європейській культурі, як нарації, що визначила світоглядне розуміння майбутнього соціального устрою в хронологічних рамках доби Нового часу та значно вичерпала себе в період переходу до Постмодерну.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження. Наукові висновки пропонованої дисертації визначають перспективи подальшого вивчення форм освоєння майбутнього в соціально-філософському та історико-культурному аспектах. Поглиблюючи уявлення про утопію, вони дають можливість розглядати її як феномен культури та подолати розуміння утопії тільки як ідеологічної форми, що передувала появі наукового соціалізму.

Результати проведеного дисертаційного дослідження можуть

бути використані як матеріали для спецкурсів з історії філософії, соціальної філософії, сучасної західної філософської думки (оскільки в дослідженні аналізується велика кількість сучасної філософської літератури, включаючи ще не видану в нашій державі), а також для семінарів з теорії культури.

Розроблена концепція утопії як соціокультурного феномена може бути використана як методологічна основа, що є відмінною від концепції утопічного соціалізму, для розробки окремих напрямків, підходів до подолання наслідків командно-адміністративної системи у справі розбудови майбутнього незалежної України.

Апробація дисертації. Головний зміст і висновки дослідження було викладено автором у монографіях “Утопия как социокультурный феномен” — (Київ, Інститут філософії НАН України, 1996), “Утопія та сучасність” (Одеса, 1997). Наслідки проведеної науково-дослідницької роботи неодноразово апробовувалися в науковій та навчально-педагогічній діяльності автора, при розробці та викладанні спеціальних курсів з соціальної філософії, історії світової та вітчизняної культури: “Утопія та антиутопія у ХХ сторіччі”, “Інтенція на майбутнє в світоглядних підвалинах культури”; в доповідях на міжнародних, національних та регіональних конференціях і семінарах: “Ідеали поколінь: динаміка розвитку” (Київ, 1991), “Соціальна творчість і утопія” (Одеса, 1993), “Вплив утопії на розуміння історичних фактів” (Київ, 1993), “Утопічний елемент у структурі творчих здібностей особистості” (Київ, 1993) та ін.

Головні висновки дисертаційного дослідження обговорювалися у відділі філософської антропології Інституту філософії Національної академії наук України.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, подано огляд стану її наукової розробленості в сучасній філософській літературі, формулюються мета, головні завдання, методологічні та теоретичні засади роботи, визначаються положення, які характеризуються новизною та виносяться на захист, висвітлено наукову і практичну значимість дисертації та форми її апробації.

Перший розділ “Сучасні уявлення про утопію. Класифікація утопій” присвячений розробці методології дослідження утопії як соціокультурного феномена, систематизації поняттєвого апарату дослідження, класифікації багаточисельних різновидів утопічного жанру.

Як відомо, у розумінні утопії немає єдиної думки. Іноді її майже отожднюють з ідеалом, вбачаючи в ній недосягну мету людства про “золотий вік”, іноді схильні розглядати її як донаукову форму мислення, яка є перехідною між релігією та наукою. Висловлюються точки зору прямо протилежні: з одного боку, утверджується теза про кінець утопії, про її подолання науковою свідомістю, з іншого — думка про ренесанс утопічної свідомості в ХХ сторіччі.

Відомо, що саме поняття з’явилося в Новий час. Його поява була пов’язана з глибокими змінами, які відбувалися у світогляді. Нова доба європейської історії вимагала і породжувала інший підхід до розуміння світу та місця в ньому людини. Зростання наукових знань окрилювало та надавало людині оптимістичну віру у власні сили. Оволодіння законами природи, завдяки раціональному мисленню, переконувало в тому, що і суспільство можна

побудувати на розумних засадах. З раціоналістичних позицій формуються уявлення про ідеальну державу, які були втілені у багатьох утопіях. Тому не дивно, що сам термін з'являється саме в цю добу та веде свій родовід від назви вигаданого острова із славнозвісної книги Томаса Мора. У нього з'явилося багато послідовників. “Утопіями” стали називати і більш ранні твори, найвідоміший з яких, безперечно, “Держава” Платона. “Утопію” Мора навіть називають контрutoпією стосовно соціального ідеалу, викладеного в “Державі”.

Часто можна зустріти твердження про те, що всю утопічну літературу необхідно розглядати як гігантський коментар до діалогу античного філософа. Справді, незважаючи на всі традиції античності, які міфологізували та ідеалізували минуле, роздуми Платона про досконале спрямували в майбутнє і втілилися в уявлення про ідеальну державу. Для античної людини привабливим було минуле. В традиціях і міфах шукали та знаходили ідеальні моделі теперішнього. Платон звернув свій погляд на майбутнє. Міф Платона, який ґрунтується на логосі, перестає бути згадкою про минуле, він пронизаний роздумами про вище благо та абсолютну істину. В своєму великому творі, який по суті є міфологічним, він мріє про ідеальне людське суспільство. Для Платона світ істинного Буття — це потойбічний світ ідей, там перебінає істинне життя, там душа досягає благодаті. Утопія ж — це спроба побудувати Град Божий на Землі. Тому ідеї Платона про ідеальну державу не є утопією, як вона тлумачиться в Новий час. Утопія Нового часу — секуляризована ідея втілення тисячолітнього царства Добра і Справедливості в межах земного життя. Тому неправомірно відносити “Державу” Платона до утопії як певної форми освоєння майбутнього. Слід підкреслити, що нове

платонівське тлумачення світу і людини, яке вийшло з боротьби із софістикою, стає кінцем грецької доби та багато в чому готує раціоналізм Нового часу. Отже, антична людина розуміє свою обмеженість буттям і не протиставляє себе всьому суццюму. Тому вона не ставить перед собою завдання зміни буття, а вписана в нього як частка всесвіту. Людина Нового часу розуміє себе як суб'єкта та установлює себе законодавцем буття. Людина як суб'єкт вповноважує себе бути хазяїном планети. На цьому ґрунтується цілком відмінна від міфологічного та релігійного світогляду світська свідомість людини Нового часу, яка породила такий феномен, як утопія.

У першому розділі дисертації аналізується взаємозв'язок між поняттями “утопія” та “дійсність”. Підкреслюється, що хоча багаточисельні елементи “передчасних істин” втілюються в дійсність, між утопією та дійсністю існує глибоке розходження, оскільки утопії властива трансценденція стосовно дійсності. Утопії можливі завдяки здатності до вибору. Немає утопії без якоїсь альтернативи. Але йдеться не про будь-яку альтернативу, а лише про таку, яка покликана докорінно змінити суспільний порядок.

Утопія не ставить перед собою мету виправити, реформувати існуючий світ. У ній перебудова суспільства подається як повний розрив історичної спадкоємності, як проста заміна поганих суспільних відносин добрими. Утопіст, виношуючи деміургічні плани, мріє про безумовно прекрасне, про зовсім новий світ, побудований замість “прогнилого” старого. Якщо реформатор приймає старий світ за основу для побудови майбутнього суспільного ладу, не думаючи про розрив спадкоємних зв'язків, то місія утопіста — відкинути старий світ в ім'я образу нового соціуму.

Термінологічний аналіз поняття “утопія” вказує на складність

і багатоплановість його вживання в сучасній філософській літературі. У першому розділі дисертації зроблено висновок, що утопія може виявити себе у вигляді мрії, фантазії, тобто опису бажаного чи небажаного суспільства, екстраполяції, попередження, альтернативи дійсності, зразка для досягнення в майбутньому, експерименту. Вона постає як у вигляді еутопії (позитивної утопії), так і негативної утопії — антиутопії чи дистопії.

У ХХ сторіччі інтерес до позитивної утопії поступився місцем осмисленню її негативного антиподу. Парадокс полягає в тому, що дуже бажане краще майбутнє стало можливим, але його реалізація викликала серйозні побоювання. З них народився особливий різновид утопічної літератури, який часто і небезпідставно розглядають як єдино можливий для нашого сторіччя. На противагу класичній позитивній утопії він почав називатися негативною утопією. Наприкінці ХХ сторіччя людству стало важко захоплюватися райдужними ілюзіями, які збігаються з надіями оптимістів Нового часу. Суспільства, народжені фантазією сучасних утопістів, часто відтворюють у збільшеному масштабі зло. Тому не дивно, що опис таких суспільних систем одержав назву негативної утопії, репрезентованої в літературі дистопіями, антиутопіями, какотопіями.

Концепції класичних утопій ґрунтуються на ідеях, спрямованих на пошук ідеалу, на демонстрацію зразка хорошого суспільства. Позитивну утопію цікавить передусім ідея покращення суспільства. Картини, намальовані антиутопістами, покликані виявляти не захоплення, а жах. Їхнє завдання малювати страхіття, а не ідилії, відштовхувати, а не захоплювати. Утопічне мислення ХХ сторіччя репрезентоване серією видатних негативних утопій. Світ негативних утопій — це світ тотальних організацій, які мають

необмежені технічні засоби для контролю над людською свідомістю. Але такі характерні риси, що описані в антиутопії і дистопії, як введення однодумства та створення всеохопної суспільної системи, дуже знайомі нам з класичної утопії. Чи не про це мріяли утопісти Нового часу? Порівняльний аналіз текстів класичних позитивних утопій та негативних утопій ХХ сторіччя дозволяє зробити висновок про те, що суспільні відносини, описані в позитивних утопіях і замислені як ідеальні, з сучасної точки зору виглядають не дуже привабливо. З першого погляду, схожість позитивних і негативних утопій зведена до використання певного літературного прийому: опис вигаданої подорожі в просторі чи в часі. Але суть проблеми не є лише в манері викладу, це більш широке і не літературне питання. Діаметрально протилежні різновиди утопій поріднює спосіб бачення світу. Хоча в аксиологічному розумінні вони є протилежними, в обох випадках перед нами приклад чорно-білого сприйняття. Якщо в класичній позитивній утопії система цінностей, яка пропонується читачеві, безперечно позитивна, то в антиутопіях і дистопіях перед нами відкривається безперечно негативна дійсність.

Таким чином, утопія може перетворюватися в свій негативний антипод: еутопія в дистопію, якщо підходити до неї з іншою системою цінностей, з іншими інтересами, потребами і цілями. Тобто межа між позитивною та негативною утопією знаходиться в системі цінностей. У дисертації розглядаються зміст і різниця між поняттями “антиутопія” та “дистопія”. По суті, в протиставленні нового ідеалу якомусь альтернативному ідеалові часто-густо використовуються прийоми, які ґрунтуються на дискредитації протилежної системи цінностей. Самий цей метод є засадовим стосовно негативної утопії. Вона сатирична, ніколи не дає свій

ідеал суспільства, лише виставляє соціальний ідеал “правильної” позитивної утопії в неприглядному світі. Таким чином, якщо класична утопія є дидактичною, то негативна утопія — сатиричною. У світоглядній свідомості антиутопічні ідеї функціювали значно раніше, ніж з’явилися антиутопії Зам’ятіна, Хакслі, Орвелла. Антиутопічність в значенні більш широкому, ніж літературне, виявилася значно раніше і пов’язана із світосприйманням автора.

Отже, витоки антиутопій ХХ сторіччя виявляються в полемічній літературі. Негативні утопії у формальному розумінні нагадують класичні утопії Нового часу. В них також відображений образ абсолютно однорідної дійсності. Різниця полягає лише в тому, що творець негативної утопії, як правило, не дає свою систему цінностей. Слід зауважити, що досить складна і багатопланова проблема утопії буде дуже спрощена, якщо негативні утопії розглядати тільки як просте “перевертання” опозиції ідеалу та дійсності в позитивній утопії. Завдання негативних утопій — це не завжди лише розвінчання суспільного ідеалу позитивної утопії, іноді це і компрометація дійсності в ім’я якого-небудь суспільного ідеалу, який в дистопії ніколи чітко не постулюється. В цій площині полягає різниця між термінами “дистопія” та “антиутопія”.

Таким чином, якщо дистопія і какотопія — це відображення хворого суспільства, то антиутопія — це спроба заперечення самої ідеї утопії. Поняття “антиутопія” вживається для позначення негативної утопії, яка відхиляє традиційну позитивну утопію. Дистопія застерігає від того, що здається нездійсненним, але цілком може стати реальністю. Негативна і позитивна утопія мають загальні витоки, які перебувають у світоглядній свідомості людини, тому межа між ними не завжди різко окреслена. Мабуть, історична реальність ХХ сторіччя — дві світові війни, існування

тоталітарних режимів — актуалізувала проблему утопії. Кризою оптимістичної віри в людину та її можливості пояснюється той факт, що відродження утопічної традиції в ХХ сторіччі пов'язане з літературним жанром антиутопії і дистопії.

Базуючися на класифікації та типології утопій, в дисертаційному дослідженні робиться висновок про те, що “золотим віком” позитивної утопії була доба Просвітництва. Вона формує той особливий світоглядний клімат, в якому визрівають програми радикальної суспільної перебудови. Утопії відображували критичне ставлення до існуючих суспільних установлень в ім'я майбутнього соціального устрою. Утопічні системи мали на меті передбачити суспільний лад, що відповідав би вимогам розуму. Безперечно, класифікація та типологія утопії, зроблені в першому розділі дисертації, допомагають вивченню всієї різноманітності утопічної думки. Проте ідеальні типи є лише знаряддям систематизації дійсності з метою її вивчення, але не самою дійсністю, яку неможливо замкнути в раціональні схеми.

У другому розділі дисертації “Критичні дослідження феномена утопії в сучасній філософії та соціології” дається оцінка провідних сучасних поглядів на зміст феномена утопії. Значна частина праць сучасних західних філософів і соціологів, що аналізується у розділі, вперше перекладена, систематизована та введена в науковий обіг у вітчизняній філософській науці. Базуючися на російській релігійній філософії, осмислюється факт втілення у соціальну практику Росії західної раціоналістичної утопії.

З кінця ХІХ сторіччя спостерігається спроба теоретичного осмислення утопії. Особливий внесок у розуміння цього явища культури зробили відомі соціологи та філософи, такі, як Ж.Сорель, К.Мангейм, К.Поппер та інші. Є серед їхніх праць дослідження,

спеціально присвячені утопії, у багатьох творах утопія хоча і не являє собою тему дослідження, але розробляється як одне з головних понять. Серед мислителів, які звернули свою увагу на феномен утопії, достатня кількість як тих, хто позитивно ставиться до утопії, так і тих, хто негативно оцінює її. І в тому, і в іншому таборі багато видатних імен. Більш детально ознайомлення з літературою з цієї проблеми допомагає розкрити її сутність.

Особливо цікавим є ставлення до утопії представників російської релігійної філософії. На початку ХХ сторіччя майже всі без винятку російські філософи більшою або меншою мірою займалися проблемою утопії. Мислителі, наукові інтереси яких були сконцентровані у найрізніших напрямках філософії, все ж зосереджують свою увагу на аналізі утопії як ідеального суспільного устрою, на співвідношенні містичної і соціальної утопії, на історії розвитку утопічного мислення, на питанні про привабливість комуністичних утопій, на релігійній природі соціалізму, на утопії як ересі, на наслідках практичного втілення утопій у життя. Спочатку викликає подив, що ця достатньо абстрактна філософська тема рівною мірою зацікавила релігійних філософів С.Булгакова, М.Бердяєва, Г.Флоровського, інтуїтивіста С.Франка, ірраціоналіста Л.Шестова, теоретика філософії права П.Новгородцева, економіста П.Струве. Але в результаті аналізу історичної обстановки початку сторіччя інтерес настільки різних мислителів до проблеми утопії стає зрозумілим. Проблема ідеального суспільного устрою, а, таким чином, і утопії, безпосередньо пов'язана з розвитком суспільства в переломні етапи історії.

Певною мірою відповідь на питання про те, чому комуністична утопія стала такою привабливою для широких мас, можна отримати, проаналізувавши той духовний стан, який панував на-

прикінці XIX — на початку XX сторіччя. Росія була бідна на досвід створення філософських систем, але намагалася знайти відповіді на злободенні питання сучасності. Тому не дивно, що з особливим благоговінням ставилися до кожного філософського “слова”, промовленого на Заході. Крім того, теоретичні міркування спробували пристосувати до розв’язання життєво-практичних завдань, які виникали перед суспільством. І ось така, за висловом Л.Шестова, “дика”, “варварська” зустріч чекала тут на будь-яке просвітництво, на будь-яке “надзоряне” слово із Заходу. Він дуже вдало схарактеризував сутність і психологічне підґрунтя російського менталітету, коли підкреслив, що всі сумніви, питання, пошуки сприймалися тільки як справа часу, вважалося, що все давно і дуже добре вирішено, потрібно тільки розумово вирости і уяснити те, що іншим давно відомо. Тому кожне слово, яке було пов’язане із західною наукою, здавалося в Росії священним. Але не було готових рецептів суспільного устрою, не було і не могло бути в західному раціоналізмі готових істин, бо він сам був тільки пошуком істини. Релігійні філософи початку сторіччя, не ставлячи перед собою мету аналізувати феномен утопічної свідомості, а також процес практичного втілення утопічних теорій в реальну практику, підмітили дуже важливий момент: своєрідне сприйняття теоретичних ідей західної раціоналістичної філософії в Росії. На відміну від англійської і французької революцій, які втілювали в життя створені ними ідеали і цінності, суспільний рух в Росії керувався старими ідеями, їв “залишки з філософського столу XVIII та початку XIX сторіччя” (С.Л.Франк). З другої половини XIX сторіччя в Росії найбільшою популярністю користувалися такі течії західної думки, як позитивізм, матеріалізм, соціалізм. Вони саме й були ідеологічним підґрунтям для

формування західної раціоналістичної утопії. Таким чином, соціальні утопії, які виникли в західній Європі, поступово розповсюдилися в Росії, а ідеї, закладені в них, знайшли продовжувачів в особі інтелігенції.

Така форма утопічної свідомості, як соціалістично-комуністична утопія, вимагає досить високого освітнього рівня, тому цілком природно, що вона була властива інтелігенції.

Сприймавши утопічні ідеї, сформовані на Заході, вона стала конструювати ідеал досконалого суспільства. Але для його втілення у практику необхідно було зруйнувати ті політичні та соціальні умови, які заважали становленню загального щастя. Причому ці утопічні ідеї набрали характеру віри, що було підкреслено мислителями релігійного ренесансу на початку сторіччя.

Наприкінці XIX — на початку XX сторіччя утопізм був не тільки соціально-політичним вченням, він став головною рисою менталітету інтелігенції, яка вважала своїм найпершим обов'язком служіння народові. Утопізм набрав форму мрії про щастя народу, яка повинна бути втілена в абсолютній формі. Ця віра була невикорінена в інтелігентській свідомості та психологічно була аналогічною до релігійної віри. Засадовим стосовно віри в здійснення утопії було покладене прагнення до загального щастя, але цей абстрактний ідеал вбивав добре ставлення до конкретної людини та її реальних потреб. Утопіст хоча і прагне до загального щастя, але бачить вже не реальних людей, а свою ідею загального добробуту. Заради цієї ідеї він готовий пожертвувати собою та принести в жертву інших людей. В своїх сучасниках він бачить або жертви соціального зла, яким він не в змозі допомогти, позаяк здійснення його утопії спрямоване на організацію кращого життя для майбутніх генерацій, або винних в цьому злі, з якими

необхідно боротися, зруйнувавши існуючу суспільну систему. Так головна мета утопії — побудова земного раю — починає співіснувати з руйнуванням. Вона стає головним засобом у здійсненні утопічного суспільного ідеалу.

Таким чином, в російській релігійній філософії на початку ХХ сторіччя був здійснений блискучий аналіз утопії та утопічної свідомості. Він був різко негативним, та, мабуть, і не міг бути іншим, оскільки утопія сприймалася крізь призму релігійної свідомості і, значить, розумілася як ересь. Але, незважаючи на ототожнення релігійної та утопічної свідомості, тобто і деяку одноплановість аналізу, ця проблема в такій повноті була порушена вперше саме в російській релігійній філософії. Пізніше в філософському і соціологічному плані проблема утопії розглядалася під різними кутами зору.

Так, соціальну утопію часто ототожнювали з утопічною інженерією. Цю традицію заклав Карл Поппер. Як мислитель, який негативно ставився до утопії, він віддавав перевагу “piecemeal engineering” перед поетапній, поступовій інженерії.

Негативна оцінка утопії базується на негативному ставленні до тоталітаризму, науковий інтерес до якого привів до аналізу практичного втілення соціального ідеалу, до виявлення взаємозв'язку між соціальним ідеалом та утопією, утопією і тоталітаризмом.

Дискусія з цього приводу є складною, з великою кількістю альтернативних точок зору. Головна теза є такою: утопія — це проект досконалого суспільства, змодельованого без істотних відхилень від плану. Цілком очевидно, що воно є бездоганним, і тому найменші зміни погіршать його якість, але чи можливо існування досконалого суспільства? Адже воно неминуче вимагає існування досконалих людей. Звідси наступне завдання — змінити

недосконалу людину. Якщо недосконала людина не хоче існувати в новому суспільстві, то закон нав'яже їй це існування. Критики утопії стверджують, що єдина можлива реальність такого суспільства — це підтримка його існування за допомоги насильства та примушення.

Карл Поппер, найбільш відомий представник негативної точки зору в сучасній зарубіжній соціальній філософії, стверджує, що утопічне намагання досягнути ідеальної держави, використовуючи проект суспільства загалом, вимагає централізації влади і тому веде до диктатури. По суті, він виявляє протиріччя між ідеальним плануванням та втіленням утопічного плану на практиці. Він отожднює утопію як феномен культури і спробу здійснити соціальний експеримент величезних масштабів на практиці. Твердження К.Поппера радше слід віднести до догматичного мислення, джерелом якого може бути не тільки утопія.

На питанні згубного впливу утопізму на соціологічний аналіз зупинився Ральф Дарендорф, який продовжив традицію негативного ставлення до утопії.

З першого погляду, парадоксальним є те, що і марксизм також стоїть на позиціях критики утопії. Парадоксально тому, що, негативно оцінюючи її, він водночас виявився очевидним успіхом утопічної спадщини. К.Маркс і Ф.Енгельс аналізували утопізм відповідно до своїх поглядів на історичний процес, в якому марксизм, за їхнім глибоким переконанням, відіграв важливу роль. Звідси, напевне, зневажливе ставлення до утопізму Ш.Фур'є, Р.Оуена, А.Сен-Симона. Це ставлення було наслідком віри класиків марксизму в те, що, на противагу їхній теорії наукового соціалізму, утопічний соціалізм був незрілим і тому не зміг пояснити дію рушійних сил історії. Незважаючи на те, що вони вияви-

ли інтерес до комунітарних експериментів свого часу, вони відхилили емпіричну стадію соціалізму як джерело своєї теорії. Науковий соціалізм став рухом, який відкрив зневажливий погляд на утопічні проекти. Але необхідно відрізнити антиутопічні погляди О.Хакслі, Дж.Орвелла, К.Поппера, які аналізували значення утопії в авторитарному та індустріальному суспільстві, від поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса на доцільність концепції утопізму як методу соціального дослідження.

Проте невід'ємною частиною наукового соціалізму залишилася проблематика соціальної утопії; в своїх проектах і прогнозах він у багатьох пунктах звертається до концепцій, розроблених раніше Сен-Симоном, Оуеном, Фур'є та багатьма іншими представниками утопічного соціалізму.

Марксизм взагалі не зміг би вплинути на суспільний розвиток, якби маси не знаходили в ньому більш-менш струнку систему уявлень про те, яким буде, як може або як повинно виглядати майбутнє соціалістичне суспільство. Інакше кажучи, якби він не мав інтенції на майбутнє і не пов'язував соціальний ідеал з трансцендентним світом майбутнього, тобто, якби в ньому не було елементів утопії. Маркс, зрікаючись утопізму, створював водночас образ того, чим повинно бути ідеальне суспільство, і цей образ вміщував і елементи фантазії, і елементи утопії.

Мабуть, створення утопій відповідає стійкій потребі людини. Поняття цієї істотної риси привело цілий шерек дослідників до висновку про необхідність історичного сприйняття утопізму.

Важливий внесок у сучасні уявлення про феномен утопії зробив Карл Мангейм. Заслуга К.Мангейма полягає в тому, що він поєднав в одному дослідженні ідеологію і утопію, виявив їх спільність і відміну. Можна не в усьому погоджуватися з К.Мангеймом, але

варто віддати йому належне в тому, що він розробив соціологічний апарат дослідження цієї теми. Крім того, він зробив три головних внески у вивчення теми: розробив типологію утопії, спираючися на веберівські ідеальні типи, інтерпретував напрямок змін у типології утопії і, головне, сформулював концепцію утопії.

Типологія утопій, яку наводить К.Мангейм, — соціологічна, і, що цікаво з точки зору методології, вона вперше відмінна від історичного підходу. До праці К.Мангейма у вивченні проблеми утопії домінував історичний підхід, а, як відомо, головний напрямок історичного дослідження — наголошування уваги не на узагальненні, а на унікальності. К.Мангейм формулює концепцію утопії, базуючися на методі “тотальної констеляції, яка постійно переміщується”. Він диференціює утопії згідно з суспільними прошарками. Карл Мангейм розуміє утопію не тільки як низку ідей, а і як менталітет, як форму свідомості. Слідом за К.Мангеймом була запропонована ціла низка таких концепцій.

Впевненість в тому, що утопія позитивно впливає на розвиток особистості, оскільки пов'язана з творчістю і формує свободу, виражає Ф.Полак.

В фундаментальному дослідженні Ф.Полака “Образ майбутнього” висловлена думка про те, що майбутнє проектується історією думки про нього.

У працях Ернста Блоха “Geist der Utopie” (1918), “Freiheit und Ordnung”, “Abriss der Sozial-Utopien” (1946), “Das Prinzip Hoffnung” (1955 — 1959) позитивно оцінюються як християнська, так і марксистська утопії. “Принцип надії” — енциклопедичний звіт мріянь про краще існування. Одна з категорій, які розглядає Е.Блох, — мріяння. Мріяння — невід’ємна частина процесу саморозвитку.

Позиція, яку зайняли Ф.Полак і Е.Блох, базується на тому, що

існування цивілізації залежить від позитивних утопічних уявлень. Головний аргумент цієї позиції міститься в тому, що наші уявлення про майбутнє допомагають його творенню, віра і надія породжують зусилля щодо здійснення майбутнього.

З деякими темами, до яких звертався в своїй “філософії надії” Е.Блох, ми зустрічаємось і у Герберта Маркузе. Він, як і Е.Блох, був впевнений в силі мистецтва для ствердження status quo.

Протиставляючи “порядкові розуму” “порядок чуттєвості” і таким чином розширюючи можливості цивілізації, мистецтво, на думку Г.Маркузе, черпає свою силу з творчого еротичного життєвого імпульсу, тим самим сприяючи становленню нерепресивної цивілізації.

На відміну від Е.Блоха, який не погоджувався з Фрейдом у тлумаченні уявлення, фантазії, Г.Маркузе перебуває під сильним впливом фрейдівської теорії. Він указує на прогресивну роль фантазії в марксизмі, вважаючи, що фантазія може з'єднувати ірраціональне та раціональне. Для того, щоб з'єднати раціональну та реальну дійсність, недостатньо лише створення концепції. Щоб утворити те, що відсутнє в теперішньому, необхідна фантазія.

Герберт Маркузе обґрунтував концепцію фантазії, виходячи з теорії Зигмунда Фрейда. Він використовує термін “утопічний” в позитивному розумінні, у зв'язку з імпульсами та сильними бажаннями, які були заблоковані існуючим суспільством. Він протиставляє своє розуміння утопії позитивізму та сієнтизму, включаючи і концепцію К.Маркса з цього питання, і стверджує, що можливість шляху до соціалізму йде від науки до утопії, а не від утопії до науки. Те, що в марксизмі викривається як утопічне, чому немає місця у світі, насправді блокуване від появи існуючим суспільством. Майбутнє, на думку Маркузе, не впливає із су-

часного як наслідок розвитку тенденцій, що містяться в ньому. Образ бажаного майбутнього конструюється чуйністю, яка знімає табу репресивної культури.

Звернення Герберта Маркузе до аналізу утопій не є випадковим. Для представників Франкфуртської школи було характерне осмислення типу культури західної цивілізації, її раціональності. Очевидно, тому, починаючи з сумісної праці М.Хоркхаймера і Т.Адорно “Діалектика Просвітництва”, франкфуртців цікавить “шлях”, яким іде європейська цивілізація. Вони осмислюють моделі типів раціональності. Якщо Адорно проектує міметичне, художнє мислення, Маркузе — раціональність, чуйність, яка звільнюється з-під гніту репресивної цивілізації, то Хабермас покладає надії на теорію комунікативної раціональності.

Міркуючи над проблемами сучасного державного устрою та витоками утопії держави добробуту, Юрген Хабермас звертає увагу на поняття *Zeitgeist* — дух часу. Він вводить це поняття для визначення специфіки доби Модерну, яка отримує імпульси від двох протилежних, хоча й взаємозалежних потоків думки: зіткнення історичної та утопічної думки запалює *Zeitgeist*. Єдність історичного і утопічного характеризують *Zeitgeist*, який визначив політичне та суспільне життя з часів Французької революції. “Виснаження утопічних енергій” пов’язане не тільки з миттєвим настроєм песимізму в культурі, це вказує на фундаментальні зміни свідомості. Вони пов’язані з тим, що розпадається сплав історичного та утопічного мислення, трансформується структура *Zeitgeist*, історична свідомість звільнюється від утопічних енергій, які пов’язували надію на рай з перетворенням у цьому світі. Багато в чому утопічні очікування втрачають свій світський характер та набувають знову релігійної форми. Та все ж Ю.Хабермас доходить

висновку, що теза наступу періоду постмодернізму не знайдена, ні структура Zeitgeist, ні спосіб обговорення майбутніх можливостей життя не змінилися. Таким чином, утопічні енергії в загальному не відступають з арени історичної свідомості. На думку Хабермаса, досягла свого кінця утопічна ідея суспільства, яке ґрунтується на соціальній праці. Міркуючи про соціальну утопію суспільства праці, він доходить висновку про виснаження цієї утопічної ідеї. Вона вичерпана розвитком суспільства соціального добробуту. В новій соціальній утопії наголос змістився з поняття “праці” на поняття “комунікації”. Він доходить висновку, що ототожнювання терору та утопії є помилковим. Як вважає Ю.Хабермас, на відміну від утопії суспільства праці, яка намагалася тотально проектувати соціальний устрій, утопія комунікативного суспільства скорочується до формального інтерсуб’єктивізму.

Під несподіваним кутом зору відкривається проблема утопізму, якщо поглянути на утопії з позицій герменевтики. В тлумаченні утопічного тексту увага фіксується на традиційній неможливості реалізації утопічних поглядів. Це визнання є першим щаблем на шляху до розуміння утопії. Нереальність та нездійсненність утопії необхідно взяти до уваги, щоб утворити в своїй уяві цінності майбутнього суспільства. Критики утопії непереконливі в тому, що вони використовують вже існуючі цінності для оцінки майбутнього. В герменевтиці слушно підмічається той факт, що читача захоплює динаміка утопічних текстів, надається можливість вибору. Завдяки утопічному мисленню виникає можливість “піти зі свого світу” для того, щоб поглянути на нього збоку.

Значну увагу проблемі утопії приділяє сучасний французький філософ Поль Рікер. Продовжуючи традицію, започатковану ще Карлом Мангеймом, він розглядає взаємозалежність утопії та ідео-

логії у циклі лекцій, які так і називаються. Аналізуючи ці феномени як з'єднання протилежних функцій в рамках концепції культурно-історичної творчості, він висуває гіпотезу про те, що діалектика між ідеологією та утопією може кинути світло на нерозв'язане загальне питання творчості як філософської проблеми. На думку П.Рікера, ідеологія та утопія виявляють загальну рису: вони дуже двозначні, бо відіграють як конструктивну, так і деструктивну роль. З часів К.Мангейма ідеологія та утопія не розглядалися у взаємозв'язку, більшою мірою увага зверталася на окремий аналіз цих феноменів. Існувала критика ідеології головним чином у марксистських та постмарксистських соціологів, особливо у Франкфуртській школі. Лише Рікер знову повертається до розгляду історії та соціології утопії. У марксистській думці різниця між утопією та ідеологією прямує до зникнення. Він пояснює те, що різниця між ідеологією та утопією прагне до зникнення в марксизмі, тим, що марксизм протиставляє ідеологію практиці, а те, що протиставляється практиці, є фантазією чи уявленням. На цьому рівні і ідеологія, і утопія можуть знаходитись в одній і тій самій групі. Нереальність охоплює обох. З іншого боку, у марксизмі ідеологія протиставляється науці. Марксистському критерію ідеології ми будемо протиставляти ідеологію науки. В цьому разі ненауковість охоплює і ідеологію, і утопію.

Отже, існують дві кординально протилежні позиції з утопії. В одній утопія пов'язується з насильством і тоталітаризмом. Протилежна точка зору розглядає утопію як невід'ємну частину свободи і людського існування. Навряд чи можливо узгодити настільки крайні погляди. Очевидно, в утопізмі об'єктивно існує певна двозначність, яка допускає можливість обох позицій, в кожній з яких, безперечно, міститься раціональний первень.

Отже, утопія — це суспільство, яке планує відсутність перешкод в існуванні суспільних інституцій та індивідуумів, яке не враховує протиріччя реального життя. Можливо, саме розуміння утопії зумовило складність та суперечливість концепції утопізму.

Третій розділ дисертації “Інтенція на майбутнє в світоглядних підвалинах культури” присвячений розгляду питання про світоглядні витоки і походження феномена утопії, аналізу типів світогляду в культурно-історичному аспекті. Процес духовно-практичного освоєння світу здійснюється шляхом його подвоєння. Світоглядна свідомість подвоює світ на світ наявного буття та трансцендентний світ, трансцендентне буття. Завдяки світогляду світ наявного буття, тобто той світ, в якому перебігає життєдіяльність людини, завжди протистоїть світу сутнісного буття, світу реалізації найвищих цінностей. У різні соціокультурні епохи уявлення про ці протилежні один одному світи наповнювалися різним змістом. Так, у міфологічній свідомості первісного суспільства відбувалося подвоєння на видимий та невидимий світи, для релігійної свідомості характерне подвоєння на поцейбічний та потойбічний світи, в науковій свідомості спостерігається протиставлення світу теперішнього та світу майбутнього. Світ майбутнього для наукової свідомості є трансцендентним світом реалізації найвищих цінностей. Характерною особливістю світоглядної свідомості є те, що трансцендентний світ “сутнісного буття”, не будучи безпосередньо даним, все ж сприймається як дійсний та істинний. Тут виявляється унікальна здатність свідомості сприймати можливе як дійсне. Завдяки їй минуле та майбутнє сприймаються в теперішньому, людина стає здатною проектувати своє буття в просторово-часовому відношенні, що далеко виходить за межі наявного буття, і сприймати світ сутнісного

буття як емоційно даний світ. Цю особливість світоглядної свідомості можна схарактеризувати як інтенційність, тобто спрямованість свідомості на майбутнє. Простір і час сутнісного буття не збігаються з реальним простором і часом матеріального буття людини. Здатність світоглядної свідомості виходити за обрії реального буття пов'язана не тільки з інтенційністю, але з ще однією характерною рисою — трансцендентністю, завдяки якій людина здатна жити духовним життям. Трансцендентність являє собою одну з головних характеристик світоглядної свідомості, що сприяє духовно-практичному освоєнню світу. В його межах на ґрунті ідеалів створюються моделі світу “сутнісного буття”. Вони можуть бути реалізованими в “світ наявного буття”, завдяки ідеалам, життєвим цілям і практичній енергії. Світоглядне сприйняття майбутнього в усіх його формах визначається типом світогляду. В історичному плані серед різноманітних видів світосприймання, виражених у різних духовних культурах, які історично змінюють одна одну, можна виокремити три історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний, науковий. Для міфологічного світогляду було характерне те, що і трансцендентний, і реально існуючий світ складала єдине ціле, єдину реальність, яка була рівною ірою об'єктом сприйняття та хвилювання. Це пояснює достатньо оригінальне, з точки зору сучасної людини, сприйняттям майбутнього, яке звернене в минуле.

У міфологічній свідомості істиною володіли предки, а тому і тимчасове сприйняття світу було звернене виключно в минуле. На цьому базується ідея “золотого віку”, пов'язаного з минулим безпроблемним станом людства. Звідси, напевне, має сенс простежувати витоки ретроспективної утопії. Ще один момент у міфологічній свідомості, який цікавить у зв'язку з вивченням феномена

утопії, — це уявлення про циклічні зміни в житті суспільства згідно з циклічною ритмікою природи. В утопіях ця ідея трансформувалася в уявлення про повернення суспільства до минулого, більш справедливого існування. Але помилково було б тлумачити міфологічний світогляд як повністю звернений у минуле. В такому разі навряд чи можливі цілепокладання і суспільний розвиток. Особливість міфологічного світогляду полягає в тому, що майбутнє в ньому виступає “перевертеним” в минуле, оскільки майбутнє роду полягає в єдності з предками, події, які мали місце в певний момент часу, існують поза часом. Міф пояснює рівною мірою як минуле, так і теперішнє і майбутнє.

Міф базується на священній історії, причому ця історія розглядається як абсолютна істина. Міфологічна свідомість завжди ґрунтується на поясненні походження, творіння, позаяк у ній закладена парадигматична модель для всіх людських дій. В міфологічній свідомості міститься абсолютне знання про походження речей та явищ, отже, є можливість контролювати і маніпулювати ними згідно з волею людини.

Функціонування в міфологічній свідомості ідеї про кінцеву катастрофу, яка водночас буде знаком неминучого відродження, — це джерело профетичних і міленаристських ідей, які так яскраво виявилися в утопіях. Таким чином, витoki утопії ми знаходимо в міфологічному світогляді, простежуючи взаємозв'язок міфу та утопії. Навряд чи ми зможемо звільнитися від утопії, як до цього закликають її багаточисельні критики, якщо корені її настільки глибокі, що криються в підсвідомості.

Але поступово міф втрачає центральну роль у житті суспільства, хоча й продовжує своє існування. Філософія, яка виникла пізніше, звільнила ці питання від міфологічних лаштунків і надала їм

теоретичної форми. Міфологічний світогляд перестає мати синкретичний характер, відбувається його розчленування на кілька складових, внаслідок чого домінуючою формою світогляду стає релігійний. Міф як синкретична форма світогляду перестає існувати, хоча й продовжує залишатися однією з форм світогляду.

Міфи ніколи не зникали в індивідуальному досвіді, виявляючи себе у снах, символічних образах, фантазіях, які є безпосередніми відображеннями психічної енергії. Мабуть, звідси бере початок те значення, яке надає аналітична психологія ХХ сторіччя міфам як виявленню творчої фантазії.

Творча фантазія є фундаментом міфотворчості, релігії, мистецтва, науки, утопії. Фантазія як вираз специфічної активності людської психіки — та основа, що викликала до життя і міф, і утопію. Їхні загальні витoki дозволяють порівняти названі феномени, але не дають права їх ототожнювати.

Поступово пріоритети в світогляді зміщуються. В масовій свідомості домінуючою формою світогляду стає релігія.

Міфологічний світогляд як синкретична форма свідомості містив у собі і релігійні ідеї. Але про релігію як світогляд і про відокремлення релігійного світогляду (для європейської цивілізації) можна говорити лише починаючи з того періоду, коли з часів Ксенофана (близько 565 — 470 рр. до н.е.), який виступив з критикою міфічного мислення Гомера і Гесіода, греки поступово почали позбавляти міф релігійної цінності. Міф, що протиставлявся, з одного боку, логосу, а з іншого — історії, врешті-решт став означати те, чого не може бути в дійсності. В світогляді поступово йшов процес десакралізації космосу, позбавлення його священного змісту, формою вбачався глибоко сакральний початок. Так, з міфологічного світогляду в релігійний переходить ідея розпаду

та відбудови всесвіту.

В образ кінця світу суттєве оновлення вносить юдео-християнська традиція. Передусім кінець світу приходиться тільки один раз. Циркулярний час вічного повернення, притаманний міфологічній свідомості, замінюється лінійним і необоротним часом, який функціонує в релігійній свідомості.

Ідея катастрофічного краху космосу і пов'язаних з ним бід, яка перейшла з міфологічного світогляду в релігійний, породила в останньому апокаліпсичний синдром. Триумф зла сприймався як передування поверненню Христа і встановленню тисячолітнього царства добра і справедливості — міленіуму.

Людина, яка піднеслася до усвідомлення своєї самоцінності, не бажала погоджуватися на страждання земного життя як мету свого існування. В світоглядній свідомості з'являється ідея позбавлення від соціального зла і тягаря реального життя через божественну волю і спокутування вірою. Релігійний світогляд, який є духовно-практичним освоєнням світу, не припускає можливості своїми силами домогтися більш досконалого стану світу. Порівнюючи міфологічний і релігійний світогляди, слід підкреслити, що в міфологічному реальної події зливаються з фантастичними, натомість для релігійного характерна віра, яка припускає чудесне, але вже відрізняє його від реального. Таким чином, релігійний світогляд переживає розходження між ідеальним і реальним.

В рамках релігійної свідомості починають формуватися принципово нові світоглядні ідеї: рівності всіх людей незалежно від етнічної та соціальної приналежності; свободи як духовної якості, що притаманна людині; історичного майбутнього, що повинно принести позбавлення від соціального зла та забезпечити блаженство; наближення майбутнього через боротьбу зі злом.

В міфологічному світогляді ми не знайдемо ідею удосконалення, ідею майбутнього як більш високого стану, як не знайдемо ідею добра і справедливості. Тут присутнє осмислення становлення світу, але немає розуміння його майбутнього стану. Ідею майбутнього як більш високого стану висунув юдаїзм в діяльності пророків. Пізніше вона була сприйнята християнством.

Один із символів, утворених релігійною свідомістю, — це символ Царства Божого. Він виник внаслідок невизначеності історичного існування людини. Він не міг сформуватися за доби античності з принагідним їй міфологічним світоглядом, де була відсутня ідея майбутнього як більш високого етапу. Його поява пов'язана з відміною циркуляції часу вічного повернення, властивою міфологічній свідомості, та з введенням лінійного необоротного історичного часу, притаманного релігійній християнській свідомості.

Для нас ці роздуми цікаві передусім тим, що вони ще раз підкреслюють особливості ментальності античної культури, та насамперед ту її особливість, що в ній історія ще не знала руху до історичної або траністоричної мети, і, таким чином, не могла ще виникнути утопія як форма освоєння майбутнього, позаяк вона відповідала духу античної ментальності.

В релігійній християнській свідомості ідея періодичного катастрофічного перевідтворення Космосу поступається місцем ідеї очищеного та відродженого Космосу, відображеного в символі Царства Божого, яке вже не підлягає подальшому знищенню. З'являється абсолютно інша інтерпретація історії з властивою для неї ідеєю незворотного руху до певної мети. Вона здійснює себе в історичних подіях, що впливають з минулого та визначають теперішнє, але всі вони, згідно з логікою історичного розвитку,

спрямовані в майбутнє. На цьому лінійному розумінні часу ґрунтується символ Царства Божого. Властива історії спрямованість у майбутнє привносить в символ Царства Божого ще один елемент — есхатологічний, елемент чекання вищого звершення, до якого йде історія. Для есхатології життя рухається в вертикальному напрямку та в пошуках сенсу прагне вийти за свої власні межі. В християнській есхатології та в символі Царства Божого міститься проблема глумачення майбутнього для розуміння існування. Відповідь на питання про сенс буття у релігійній свідомості пов'язана з відповіддю на питання про сенс майбутнього та сенс історії.

Релігійному символу Царства Божого властивий подвійний характер, визначений його історичним та трансісторичним аспектами. З одного боку, цей символ включений в динаміку історії, а з іншого — він покликаний відповісти на питання трансісторичного характеру. Подвійна природа символу Царства Божого зумовила його важливе місце в християнській думці. За добу Модерну цей символ зазнав секуляризації, трансформувавшись в такий соціокультурний феномен, як утопія. Але паралельно з цим він ніколи не втрачав свого впливу і в християнстві, оскільки в кожній християнській молитві присутня надія на пришестя Царства Божого. Цей символ як ніякий інший релігійний символ відобразив відмінність у культурних традиціях Сходу та Заходу.

Соціальний і особистий елементи, які були закладені в символі, привели до можливості його секуляризації за доби Модерну, коли особистому аспектові існування приділяється стільки уваги. Християнський символ Царства Божого завжди був пов'язаний з необхідністю особистого вдосконалення в ім'я спасіння душі кожної людини. Особистий і соціальний аспекти, властиві християнському релігійному символу Царства Божого, відрізняють його від

символіки східних релігій та певною мірою відображають менталітет, притаманний європейській цивілізації.

За доби Модерну ключ до розуміння майбутнього ґрунтувався на можливості побудови справедливої держави майбутнього в межах історії. Інакше кажучи, виходячи з раціоналістичного світогляду доби Нового часу, передбачалося добитися в історичній перспективі трансісторичної мети Царства Божого.

У будь-якому випадку ці релігії не містять спонування до зміни історії і торжества загального людинолюбства та справедливості. Історія не має мети — ні у часі, ні у вічності.

Тут немає символу, аналогічного Царству Божому, але нерідко присутнє глибоке співчуття до загальності страждання в усіх вимірах життя — співчуття, якого так часто бракує західному світові, що знаходиться під впливом історичного тлумачення історії. У зв'язку з цим здається недоречним вживання терміна “утопія” щодо феноменів духовної культури Сходу. Бо утопія як форма освоєння майбутнього є продукт європейського раціоналізму, народжена християнською релігією, будучи секуляризованою ідеєю Царства Божого.

Отже, можна стверджувати, що саме з релігійним світоглядом пов'язаний прорив у майбутнє як більш досконале буття. Специфіка християнства полягала в сакралізації історії, а не космосу, як це мало місце в міфологічному світогляді. У фундаменті європейської цивілізації, яка ґрунтувалася на християнському світогляді, перебувало діяльнісне ставлення до світу. Ця цивілізація була спрямована на вдосконалення буття, тому закономірно, що утопія як феномен культури з'являється саме тут, підготовлена всім ходом історичного розвитку та світоглядною свідомістю.

Загальновідомо, що двома визначальними елементами релігій-

ного світогляду є віра та надія. В релігійній свідомості образи майбутнього стану світу, пошуки істини були пов'язані виключно з вірою. Для релігійного світогляду майбутнє сприймається як неминуча реальність, яка ґрунтується на Одкровенні та вірі, яка, будучи переконаністю в ще не доведеному, дозволяє усвідомлювати наступне. Вона раціональна, коли ґрунтується на знанні та проникає в суть явищ. Релігійне освоєння світу ґрунтується передусім на вірі, але вона не змогла б існувати без надії. Надія — це передусім стан буття, внутрішня нерозтрачена активність. Надія є супутником життя як окремої особи, так і соціальних спільностей. З надією як психологічною установкою особистості пов'язані спроби соціальних змін. Тоді об'єктом надії є ні якась річ, а зміна самого суспільного життя. Поклоніння майбутньому часу, прогресу особливо яскраво виявилось за доби Нового часу та втілювалося в такій формі освоєння майбутнього, як утопія.

Ті чи ті історичні епохи також можуть проходити під прапором надії або безнадійності. Так, оптимістична доба Модерну психологічно ґрунтувалася на надії на краще майбутнє. З цією інтенційністю надії пов'язана поява утопії як форми освоєння майбутнього. Мабуть, доба постмодерну, яка ґрунтується на іншій психологічній парадигмі, приведе до появи зовсім іншої форми освоєння майбутнього.

Отже, процес пізнання для релігійного світогляду не є дослідження, це — віра. Тому утопія не могла з'явитися в рамках релігійного світогляду, хоча й була підготовлена ним. Утопія — це передбачення майбутнього, яке ґрунтується на дослідженні та критичному ставленні до соціальної реальності.

За доби Модерну сучасне вже розуміється як самодостатній процес, що породжує та розв'язує свої проблеми. Моделі з мину-

лого, на які змогло б орієнтуватися теперішнє, зникли. Модерн припинив запозичувати стандарти моделей з інших епох. Було поставлене завдання відбудувати нормативність із самої себе.

Із зміною уявлень про людину, про картину світу змінюється і образ науки. Наукова революція — це не тільки створення нових теорій. Передусім це кардинальна зміна уявлень про знання. З цього часу наука вже не є коментарем до авторитетної думки, висловленої в минулому. Вона стає дослідженням і розкриттям світу природи. Цей образ науки не виникає одразу. Він виявляється поступово через злиття великої кількості концепцій та ідей. В Новий час відбувається складний процес знайдення наукою автономії від віри. Наука стає експериментальною, завдяки чому вчені набувають багато нових знань про світ. Новий образ науки, який виник з теорій, що постійно контролюються науковим експериментом, набув вигляду знання, яке розуміється як конструкція, доступна для вдосконалення.

Таким чином, Новий час відкрив шлях феномену, який носить назву науки. Внаслідок наукової революції народився новий образ світу, з новими релігійними та антропологічними проблемами. Формувалося знання, яке, на відміну від середньовічного, об'єднало теорію і практику. Створювався новий тип знання. Наукове дослідження стало можливим завдяки проекту та експерименту.

Перенесення передрікаючої функції науки на пізнання суспільства привело до народження утопії.

Людина Нового часу розміщує перед собою наявне буття, як те, що протистоїть їй. Вступаючи у взаємодію з буттям, людина вважає можливим його зміну. В цьому, напевне, і криється відповідь на питання про те, чому про утопію як про феномен культури ми можемо говорити тільки починаючи з доби Нового

часу. Отже, утопія — це не тільки уявлення про ідеальну державу. Такі уявлення існували і в більш ранні епохи. Утопія — це спроба побудувати науково обґрунтований проект і мрія про втілення його на практиці. Перед глибинними змінами в світогляді, які відбулися за доби Нового часу, людство не протиставляло себе всьому суцшому, не помишляло про можливість докорінно змінити буття, а тому не ставило завдання його докорінного перетворення.

Вся різноманітність буття співвідноситься тепер з людиною і сприймається через неї.

Людина наслідуюється формувати як особисту сутність, так і навколишній світ. Тому ще однією рисою Нового часу можна назвати підкорення світу. Для досягнення цієї мети європейська людина користується загальним розрахунком і плануванням. Наука, яка досліджує закони буття, стає методом підкорення світу, а значить і самостверджується в ньому. Але виявляється, що багато процесів буття не підлягають розрахунку і плануванню. Неможливо спланувати повністю і соціальні процеси. І те, що здавалося підвладним розрахунку, плануванню не підлягає. Прикладом тому є утопія.

У людини, яка задала міру суцшому, ставлення до нього стає наступальним. Звідси виникає ідея покори суцшого, ідея перетворення світу, що зробило можливою появу в Новий час проектів панування над суцшим, зокрема утопій, які не змогли сформуватися ні в міфологічній, ні в релігійній свідомості.

Отже, релігійний світогляд упродовж тривалого часу був панівним типом світогляду. Але в ході історичного розвитку пріоритети змінилися, і духовна культура стала розвиватися в межах секуляризованого світського світогляду. З розвитком науки релігійний світогляд ставав дедалі менш ефективним і з'явилася

загроза втрати цінностей, які виникли в рамках теїзму. З'являється абсолютна нова світоглядна система, ґрунтована на науковому знанні та раціоналізмі.

У четвертому розділі дисертації “Способи освоєння майбутнього в духовній культурі” зроблено порівняльний аналіз різноманітних способів освоєння майбутнього і визначено місце утопії серед них. Іntenційність і трансцендентність світоглядної свідомості по-різному проявлялася в ту чи ту історичну добу. Ці характерні риси були властиві всім трьом типам світогляду: і міфологічному, і релігійному, і науковому. Для міфологічного світогляду характерний міф про “золотий вік”, для релігійного світогляду — це юдейська апокаліптична література, християнська есхатологія, міленаристські вчення середньовіччя. Та лише з розвитком світського світогляду в Новий час з'являється такий феномен культури, як утопія, який з'явився на світ як спроба прогнозування соціального розвитку.

Одним із способів освоєння майбутнього була юдейська апокаліптична література, під якою заведено розуміти шерек творів, що містять у собі одкровення стосовно минулого, сучасного та особливо майбутнього стану світу. В численних творах давньоєврейської писемності, що мають назву “апокаліпсисів”, стверджувалося наближення земного царства месії. Ідею про внутрішню закономірність всього, що відбувалося в житті народів, апокаліптики сприйняли від пророків. Але, якщо в профетичній літературі передбачення майбутнього спиралося на взаємозв'язок між тим, що існувало, і тим, що тільки мало бути здійсненим, то бачення апокаліптики визначене та безальтернативне.

Апокаліптика є одним з історичних проявів трансцендентності та іntenційності свідомості. Її характерною рисою є історичний

детермінізм. Історія тлумачиться в ній так, що вже не залишається місця для вільної особистості. Апокаліптика, як і інші способи освоєння майбутнього, є феноменом історичного розвитку людства, що відповідає різним типам світогляду.

В науковій літературі часто можна зустріти ототожнення утопії з християнськими уявленнями про рай, есхатологією та хіліазмом. Чи правомірно ставити між ними знак рівності?

Розгляд історії як процесу, який веде до досягнення певної кінцевої мети, заведено називати хіліазмом — тисячолітнім царством добра і справедливості в межах земної історії. Кінцева мета, яку ставить перед собою хіліастичний світогляд, іманентна історії суспільства, хоча й розглядається як віддалене майбутнє, але здійснення її завжди мислиться в межах історії, а не в метаісторичному просторі. Таким чином, хіліастична теорія прогресу, як релігійна, так і та, яка проголошує себе не релігійною, ставить перед собою мету досягти царство добра, розуму, свободи, в якому немає соціальних протиріч у межах історичного розвитку.

Якщо хіліазм — це здійснення деякої історичної мети, то есхатологія вбачає цю мету за межами реально існуючого світу, в метаісторичному просторі. В цьому полягає протилежність між хіліазмом та есхатологією. Остання ніколи не може зробитися історичною метою, позаяк пов'язана з метаісторією. Есхатологія формує зовсім протилежний щодо хіліазму світогляд. Отже, есхатологічний та хіліастичний плани протистоять один одному, але є їй те спільне, що їх наближує до утопії, — це їхня спрямованість на майбутнє.

В історії релігії відзначають дві головні течії в розумінні хіліазму: це чуттєво-історичне, пов'язане з юдейською апокаліптикою, і спіритуалістичне. Якщо для чуттєво-історичного розуміння хі-

ліазм — це ніщо інше, як мета історії, яка відноситься до майбутнього, то для спіритуалістичного напрямку хіліазм належить настільки ж майбутньому, наскільки минулому та сучасному. Представники спіритуалістичної течії в історії релігійної думки під хіліазмом розуміли тисячолітнє царство Христа, яке здійснюється через духовну владу церкви. Одним з найвидатніших представників спіритуалістичного тлумачення хіліазму є Августин, погляди якого аналізуються у цьому розділі дисертації. Через аналіз структури темпоральності та вічності Августин приходить до розкриття понять “Град Земний” та “Град Небесний”. Завдяки такому поділу історія постає як така, що має початок творіння і завершується кінцем створеного світу (Града Земного).

У двох тлумаченнях хіліазму відобразилися два типи свідомості: релігійна, яка пов’язувала хіліазм з особистими зусиллями, духовним сходженням, та світська свідомість, яка несе мрію про Град Божий на землі і вірить у здійснення цього ідеалу в межах людської історії. Останній тип свідомості був засуджений християнською церквою як ересь. Він же й підготував появу утопії.

Впродовж усієї християнської історії приковує до себе увагу міленаристська традиція. Поряд з піднесеним розумінням хіліазму має місце невикорінене в людській свідомості юдейське чуттєво-історичне його тлумачення. Відбувається відродження ідеї месіанського царства, надія на перемогу над злом та здійснення земного раю за умов історичного існування. Стара апокаліптика юдейства поступається місцем світській формі свідомості, змінивши фразеологію та обличчя. З августинівським поглядом, який прирівнював церкву до тисячолітнього царства добра і справедливості, перетиналися різноманітні сектантські рухи середньовіччя хіліастичного напрямку, часто комуністичного та анархічного характеру.

Крім августинівської великим авторитетом користувалася теорія калабрійського абата Іоахима Флорського (Джоакіно да Флоре), тринітарна концепцію історії якого розглядається у цьому розділі дисертації. Історична доба, яка безпосередньо пов'язана з появою утопій, — це доба Реформації, коли пошуки раю з галузі позаісторичної переходять в соціальне життя Європи. Віруючі відмовлялися терпляче чекати на краще життя в іншому світі, вимагаючи встановлення тисячолітнього царства добра і справедливості на Землі. Звідси подібні чекання і стали називатися міленаристськими (від латинського mille — тисяча і annus — рік). Міленаризм доби Реформації готував появу на світ “Утопії” Томаса Мора. В сучасній західній філософії склалося традиційне уявлення про нього як про моралізуючого гуманіста, який модернізував ідеї Платона про ідеальну державу. Але якщо в часи Платона переважав міфологічний тип світоглядної свідомості, то утопія Мора написана, коли у світогляді наголос зміщується до домінування світської свідомості. У четвертому розділі дисертаційного дослідження наведена порівняльна характеристика утопій Томаса Мора та Томаса Мюнцера. Якщо “Утопія” Т.Мора була описом невідомо де існуючого ідеального острова, то утопія Т.Мюнцера — це спроба організувати для простої людини земний рай, пов'язаний з повстанням проти існуючого соціального порядку. Таким чином, міленаризм трансформується в феномен утопічної свідомості.

Значний розвиток утопічних ідей приносить доба Просвітництва. Оптимізм Просвітництва базувався на необхідності звільнення розуму від традиційних уявлень, релігійних постулатів. Емансипація розуму зводилася до перетворення людини на господаря своєї долі завдяки розвитку та розповсюдженню наукових знань. Традиція вже перестає бути останнім джерелом авторитету

і на її місце приходить розум. Таким чином, головна специфічна риса Просвітництва — це віра в можливості розуму, покликаного забезпечити прогрес людства. Розум вже не залежить від істини релігійного одкровення, він критичний і емпіричний. Оригінальність мислення в цей період полягає в тому, що вперше стоїть завдання не стільки пізнати, скільки вдосконалити світ і людину.

Просвітницький раціоналізм — світська течія, яка нерідко з презирливим сарказмом ставиться до релігійних постулатів. Для нього характерна секуляризація думки. Головним для доби Просвітництва є творче почуття впевненості в оновленні влаштування світу. Воно було засадовим стосовно великої кількості утопій, які народилися в цей історичний період. Утопіями доби Просвітництва пронизані не тільки соціалістичні та комуністичні трактати цього часу, але й ідейний наслідок енциклопедистів і навіть популярні в той час романи про екзотичні держави.

Утопія примушує сучасний світ здаватися дивним, вона вводить сенс сумніву, який розхитує очевидне. Соціальний порядок, що його ми сприймаємо як сам по собі зрозумілий, раптом здається дивним і непередбаченим. Мабуть, це — головна цінність утопій. В цьому виявляється її критична функція. Представники Просвітництва були переконані, що всі біди і недосконалість людського життя випливають з помилок окремих людей або класів. За цієї причини треба тільки уникнути несправедливості, як установиться царство земного раю. Соціальний оптимізм доби Просвітництва створив раціоналістичну утопію, втілення якої повинно було привести до загального щастя. Отже, в історії людської культури з'являється нове явище — утопія, пов'язана передусім з розвитком науки і зі зміною пріоритетів у світоглядній свідомості.

Для європейської цивілізації створення утопій як форми за-

своєння майбутнього було нероздільно пов'язане з раціоналістичним осмисленням буття.

Таким чином, раціональний підхід до сфери суспільних відносин дозволив створити утопію як моделювання майбутнього. Тому не дивно, що соціальні утопії появляються в епоху наукової революції Нового часу. Наукові відкриття як засіб передбачення природних явищ привели до оптимістичної віри в те, що можна сформулювати і закони суспільного розвитку, на підставі яких передбачався майбутній соціальний розвиток. Як цілковито нова форма освоєння майбутнього, ґрунтована на раціоналістичному світогляді, виникає та яскраво розквітає на ґрунті західноєвропейської культури утопія.

Дисертація завершується висновками, в яких головна увага приділяється характеристиці соціокультурного феномена утопії. У висновках наводяться головні результати дослідження, окреслені напрямки подальшої розробки дисертаційної проблематики.

Особливо відзначено, що вперше у вітчизняній соціальній філософії предметом дослідження є механізм функціонування утопії як форми освоєння майбутнього у світоглядній свідомості. Узагальні вихідні тези, які зумовлювали зміни у світоглядній парадигмі європейської культури, пов'язані з різними історичними етапами розвитку суспільства. Зроблено висновок про те, що взаємозв'язок трансцендентності та інтенційності свідомості сприяв формуванню різних способів освоєння майбутнього в духовній культурі: міфу, апокаліптики, есхатології, хіліазму, утопії. Обґрунтовано, що утопія як явище європейської культури пов'язана з християнським символом Царства Божого, в якому полягає фундаментальна проблема тлумачення майбутнього як сенсу існування.

За доби Модерну цей символ зазнав секуляризації, трансформувавшись в такий соціокультурний феномен, як "наукова" уто-

пія, яка передбачала добитися в історичній перспективі трансісторичної мети “свободи”, “рівності”, “братерства”, “царства розуму”.

Доведено, що втілення утопії в соціальну практику стало можливим завдяки таким явищам науки, як проект та експеримент, які, взаємодоповнюючи один одного, утворили сутність новоєвропейської науки, зробивши її дослідженням.

Обгрунтовано розуміння утопії як універсальної культурної форми, як онтологічного феномена, втіленого в європейській історії та європейській культурі, як нарації, яка визначила світоглядне розуміння майбутнього соціального устрою в хронологічних рамках доби Нового часу й значною мірою вичерпала себе в період переходу до Постмодерну.

Головні результати та висновки дисертаційної роботи відображені в таких публікаціях автора:

1. Утопия как социокультурный феномен. — Одесса, 1996. — 8 др.арк.

2. Утопія та сучасність. — Одеса, 1997. — 8 др.арк.

3. Ідеали і традиції // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 8. — 0,5 др.арк.

4. Критика немарксистских философских концепций и проблемы обучения // Всесоюзная научная конференция “Научные основы критики немарксистских концепций в курсах общественных дисциплин”. — Одесса: Изд-во Одесск. гос. ун-та, 1988. — 0,2 др.арк. (у співавт.).

5. Ответственность: Методические рекомендации. — Одесса, 1989. — 1,4 др.арк. (у співавт.).

6. Социальная зрелость: Методические рекомендации. — Одеса, 1989. — 1,5 др.арк. (у співавт.).

7. Проблемы перестройки и молодежь: Методические рекомендации. — Одесса, 1989. — 3 др.арк. (у співавт.).

8. Политическая ответственность: преодоление диспропорции между ее коллективной и индивидуальной формой // Республиканская научная конференция “Современный этап политической реформы на Украине: теоретические и практические проблемы”. — Одесса, 1991. — 0,2 др.арк. (у співавт.).

9. Идеалы поколений: динамика развития // Человек, бытие, культура: Всесоюзный теоретический семинар. — Киев, 1991. — 0,2 др.арк. (у співавт.).

10. Современные проблемы преподавания философских дисциплин: от догматизма к проблемной методике // Республиканская научно-методическая конференция “Методологические и методические основы обновления философского образования в высшей школе”. — Киев, 1991. — 0,2 др.арк. (у співавт.).

11. Социальное творчество и утопия // Международная научно-практическая конференция “Теория, методология и практика научного и технического творчества”. — Одесса, 1993. — 0,2 др.арк.

12. Утопическое как элемент творческих способностей личности // Международная научно-практическая конференция “Теория, методология и практика научного и технического творчества”. — Одесса, 1993. — 0,2 др.арк. (у співавт.).

13. Культура эпохи Просвещения: Методические рекомендации для студентов всех форм обучения. — Одесса, 1993. — 1,75 др.арк. (у співавт.).

14. Вплив утопії на розуміння історичних фактів // Всеукраїнська науково-методична конференція “Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навчальних закладах”. — Київ, 1993. — 0,2 др.арк.

15. Утопічний елемент в структурі творчих здібностей особистості // Міжнародна наукова конференція “Творчість. Культура. Гуманізм”. — Київ, 1993. — 0,2 др.арк. (у співавт.).

Розова Т.В. Утопия как социокультурный феномен.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 — социальная философия и философия истории. Институт философии НАН Украины, Киев, 1997.

В работе исследуется феномен утопии. На основе теоретического анализа обобщены критические исследования названного явления в современной социальной философии и социологии, предложена отличная от утопического социализма концепция утопии как социокультурного феномена. Особое внимание уделяется рассмотрению интенции на будущее в мировоззренческих основах культуры. Выявлены истоки утопии и способы освоения будущего в духовной культуре.

Rosova T.V. Utopia as sociocultural phenomenon.

Dissertation to the degree of the Doctor of Science (philosophy) on the speciality 09.00.03. — social philosophy and philosophy of history. The Institute of Philosophy of the Ukraine National Academy of Sciences, Kiev, 1997.

In this work the phenomenon of utopia is investigated. On the basis of theoretical analysis critical investigations of this phenomenon are gathered in modern social philosophy and sociology. There is preferred conception of utopia as sociocultural phenomenon which is differed of utopian socialism. Especial attention is payed for intention of the future in the worldlooking basises of the culture. There are found the roots of utopia and methods of discovering of the future in the spiritual culture.

Ключові слова: утопія, дистопія, антиутопія, соціокультурний феномен, світоглядна свідомість, трансцендентність, інтенційність, майбутнє, апокаліптика, хіліазм, міленаризм, способи освоєння майбутнього, ідеальна держава, секуляризація, ідея Царства Божого, Франкфуртська школа, герменевтика, релігійна філософія.

432428

Ав. АВ 38.084

Формат 60 x 84 1/16. Папір друкарський. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 2,0. Умов. фарб.-відб. 2,0. Тираж 100.
Замовлення №37.

Видавничо-поліграфічне орендне підприємство "Дніпро"
320070 м.Дніпропетровськ, вул. Серова, 7.